

Keleti utazók - nyugati emlékirók (François Baron de Tott emlékiratainak és Mikes Kelemen Törökországi leveleinek párhuzamos vizsgálata)

[2011. április]

Tóth Ferenc fordításában és gondozásában most egy olyan 18. századi memoár jelenhetett meg, amely emlékiratként, körütekintő és szellemes korrajzként, vagy akár a korai orientalizmus hatására született útleírásaként is megállja a helyét.¹ A magyar származású francia diplomata műve korának sikerkönyve volt, már a szerző életében öt francia kiadást ért meg, és számos nyelvre lefordították. Tott báró kultúr- és irodalomtörténeti értékkel egyaránt bíró írása a korabeli Törökország területén, a krími tatárok földjén és a levantei francia kereskedelmi kirendeltségek mentén kalauzolja végig olvasóit, feljegyzéseiben mindvégig a hiteles és alapos bemutatásra törekszik, de a humorról sem mond le, és stílusa szellemes.

Az emlékirat érdekfeszítő és részletekbe menő leírásai, anekdotái mellett azért is jó olvasmány, mert, ahogy 21. századi fordítója is fogalmaz, rávilágít a francia–magyar–török kultúrtörténeti kapcsolatokat bizonyos sajátosságaira, ezen túlmenően pedig a mű lehetséges magyar irodalmi vonatkozásaival és világirodalmi beágyazottságával újabb irodalomtörténeti összefüggéseket is felkínál.

A könyv fordítói munkaközösségének vezetője és szerkesztője, dr. Tóth Ferenc a szombathelyi Berzsényi Dániel Főiskola tanáraként már korábban is foglalkozott francia–magyar interkulturális kapcsolatokkal: a 18. századi Franciaország felé irányuló magyar emigrációról, a Vas megyeiek francia kapcsolatairól írt tanulmányokat. A kötet elejére illesztett bevezető tanulmány az ő munkája; ennek alapján megérthetjük Tott báró kultúraközvetítő szerepét, aki élete során francia, magyar és török közegben, ha nem is egyforma mértékben, de viszonylag otthonosan tájékozódott. Az életrajzi ismertetésből megtudhatjuk, hogy a Tott család magyar származású volt. Tóth András, a báró édesapja a Rákóczi-szabadságharc után Törökországba menekült, ahol kiválóan elsajátította a török és a tatár nyelvet, és jó kapcsolatokat alakított ki az oszmán elit tagjaival. 1720-ban Franciaországba került, ahol a Bercsényi-huszárezredben szolgált, a későbbiekben pedig nyelvtudásának köszönhetően diplomáciai feladatokat is kapott. Fia, François már Franciaországban született (1733-ban), és korán apja hatása alá került: kilencévesen kornétásként ő is belépett a francia Bercsényi-huszárezredbe, és a konstantinápolyi-pérai tolmácsiskolában készült a diplomáciai karrierre. Ezekben az években a fiatal báró a törökországi és a franciaországi magyar emigráció ügyét is szolgálta. Az életrajz ezen adatai rávilágítanak Tott magyar gyökereire, amelyek az emlékiratban nem kapnak helyet, mivel az csak a diplomata konstantinápolyi, krími és levantei küldetéseire koncentrálnak. Érthető módon a műben nem esik szó Tott báró életének utolsó, szintén magyar vonatkozású szakaszáról sem, ezt az időt Tarcsafürdön töltötte el, az egyik Batthyány gróf párfogoltjaként. Az is adaléknak számít, hogy valószínűleg ő hozta Magyarországra Mikes Kelemen Törökországi leveleit. Ezeknek az információknak a birtokában az olvasó talán már másként kezdi el François baron de Tott emlékiratainak tanulmányozását, és a lehetséges kapcsolódási pontoknak köszönhetően óhatatlanul is párhuzamot von Mikes levelei és a diplomata feljegyzései között.

Bár a két szerző semmilyen módon nem hathatott egymásra, mégis a 18. századi emlékirat-irodalom és főként a fentiekben említett magyar–francia–török kultúrtörténeti kapcsolatok szempontjából érdekes lehetne együtt tárgyalni Mikes fiktív leveleit és a magyar származású, de francia királyi szolgálatban álló François baron de Tott emlékiratait, aki először szintén levélformát választott feljegyzéseihez, s azokat csak később szerkesztette egységes memoárrá.

Az emlékirók által használt narrációs technikákra figyelve nem érzékeljük annyira a két szöveg rokon vonásait, többnyire csak különbségeket vehetünk észre, amelyek a klasszikus műveltségű literátor és a politikai, hadi technikai ismeretekkel bíró diplomata eltérő írói szándékának, szemléletének tudhatók be. Tott báró emlékiratában az elbeszélő közéleti szerepe domborodik ki, míg a személyes vonatkozások háttérbe kerülnek; Mikes fiktív leveleinek hangneme közvetlen, tárgya sokkal inkább kapcsolódik a magánélet szférájához. Mulattató és elmélkedő részeket egyaránt tartalmaznak Mikes levelei, míg Tott báró betold néhány anekdotát szövegébe, de szubjektív meglátásait igyekszik tárgyilagos leírásokkal

ellenpontozni. Tott műve előljáró beszéddel kezdődik, amelyben az elbeszélő saját szerepét, emlékiratainak hasznosságát igyekszik igazolni, meghatározza célközönségét, amelyet a művelődésre vágyó olvasókban vél felismerni, akiket biztosít objektivitása és alapossága felől. Ezzel szemben a Törökországi levelek első darabjában nem találunk semmilyen indoklást, úgy tűnik, szinte in medias res-kezdéssel van dolgunk, mintha ez az első darab is egy hosszabb, már jó ideje zajló levelezés része lenne. Jellem és psziché fejlődésrajza nem bontakozik ki a diplomata emlékirataiban, mivel hasznosságra, ismeretátadásra törekszik, énjének alakulása nem kap semmiféle szerepet. A Törökországi levelek írójának énjét el lehet helyezni két szemléleti végpont között: „Az első levelemet a midőn a nénémnek irtam, huszonhét esztendő voltam, esztet pedig hatvankilenczedikbe irom. Ebből kiveszek 17 esztendőt, a többit haszontalan bujdosásban töltöttem” – olvashatjuk a 207. levélben, amelynek szerzője elkülöníti egymástól ifjú és a bujdosásban megöregedett énjét. Ellenben mindkét írás elbeszélője reflektál saját szerepére, mindkettő kapcsolatot próbál teremteni – a levélben természetesen sokkal indokoltabb módon – képzelt olvasójával. Ehhez hasonló példákat még bőven lehetne találni, de inkább a két mű és az elbeszélők távolságát érzékeltetik, azt, hogy láthatóan mindkettejük stílusát, szemléletét másképpen alakította a 18. századi francia emlékirat-irodalom.

Sokkal több közös vonást találhatunk a két szövegben, ha a szerzők életútjából és az idegen kultúrák iránti fogékonyságából indulunk ki. Mikes életrajza a magyar kultúrkörben Tott báróénál jóval ismertebb: pályafutását belső inasként kezdte II. Rákóczi Ferenc udvarában, a szabadságharc után a fejedelmet Lengyelországba, majd Franciaországba kísérte, végül a törökországi Rodostóban töltötte kényszerű száműzetésének számottevő részét a bujdosó magyarok vezetőjeként. Mikes Rodostóban sokat írt, levelein kívül rengeteget fordított, főleg francia művekből, olyan időtöltést választott, amely rendkívül jellemző a magyar kultúra közvetítési mechanizmusaira.² Nem azonos sorrendet követve és teljesen más céllal, de hasonló utat járt be ő is, mint Tott báró, és ha leveleiben nem csupán a francia rokokó irodalmi divatjának jellegzetességeire és a nyelvi fordulatok szemléletességére figyelünk, a nyugati és keleti kultúrák között mozgó, európai utazó képét láthatjuk kirajzolódni az ő írásából is.

Ha ebből a szempontból olvassuk össze Mikes és Tott báró művét, rájövünk, hogy mindkettő fontos a megismerés és a kultúrák közvetítés szempontjából egyaránt, érdekes képpel szolgálnak a korabeli emigránsok és utazók elképzeléseiről, az idegenség–otthonosság korabeli képzeteiről. Természetesen ezt sem teszik egyformán, neveltetésük, foglalkozásuk, világlátásuk különbözősége e téren is megmutatkozik, de az eltérések ebben az esetben nem távolítják el egymástól a két művet, hanem az azonos téma megközelítésének sokszínűségét biztosítják.

Kelet bemutatása és az ott élő népek szokásainak és jellemének ismertetése során François baron de Tottban a tudatos, felvilágosult utazó nyilatkozik meg. A mű előljáró beszédében az olyan közismert és szórakoztató feljegyzésekkel szemben határozza meg emlékiratait, amilyenek Lady Mary Wortley Montagu levelei voltak a korban. Érdekes módon Tott azután fogott hozzá munkájához, miután recenziót írt Montagu kötetéről. Emlékirataiban is bírálja az angol íróhoz állását, aki szerinte a török nyelv és kultúra ismeretének hiányában olyan magabiztos kijelentéseket mert tenni, amelyek megtévesztették a tájékozatlan olvasókat. Montagu módszerével szemben kihangsúlyozza, hogy ő „a tények megvilágításához elengedhetetlenül szükséges észrevételek leírására szorítkozik”. Nagy gonddal, a legapróbb részletekig terjedő pontossággal mutatja be a törökök, a tatárok és a francia kereskedelmi érdekeket is érintő közel-keleti országok népességét, kormányzatát, erkölcsét. A Kelet és Nyugat közötti kulturális eltéréseket úgy próbálja tárgyalni, hogy azok olvasói műveltségének hasznára váljanak, s csak másodsorban szórakoztatásukra. Nem az egzotikumra rácsodálkozó európai beszámolóját, hanem a hozzáértő, gyakorlatias diplomata tanácsait, megfigyeléseit olvashatjuk itt, aki az elbeszélés során a legjellemzőbb mozzanatokat próbálja kiemelni, amelyek leginkább érzékeltetik a keleti népek gondolkodását és karakterét. „Olvasóim bizonyára sejtethetik, hogy e történetet csupán azért említettem, mivel az jól érzékelteti a tatárok jellemét: az egyre csak a legjózanabb ötletek csíráját mutatja” – bizonyítja számtalan esetben az elbeszélő hasznosságát. Megismertetni és megértetni a nyugati olvasóval Kelet igazi világát – ez de Tott báró legfőbb törekvése, és ennek érdekében félre teszi az egzotikus és csodás jelleggel bíró Kelet megszokott képzetét, s helyette objektív, tárgyilagos bemutatást próbál nyújtani olvasóinak.

A báró műve fontos vonásának tartja azt, hogy nem a háremek és a fürdők világát ecseteli nagy részletességgel, hanem a keleti birodalmak despotizmusának működését igyekszik megvilágítani, amelyek révén az ott élő emberek mentalitása, jelleme is érthetőbbé válik. Az élet szinte minden területét érintő

uralkodói elnyomás eredményeként a hozzá nem értés, érdektelenség, hanyagság határozza meg ezen országok társadalmi életét. A rend legjobb módja az emberek pusztulásában rejlik, a fegyelmezés egyet jelent a nyakazással, az emberi életnek nincsen számottevő értéke. „A török kormány minden időben úgy működik, mint egy táborozó hadsereg” – ezzel a hasonlattal próbálja szemléltetni a keleti vezetés kaotikus állapotát, amelyet csak tetéz a miniszterek tudatlanságának, az alacsonyabb rangúak gazságának leírásával.

Tott ebben a környezetben az európai civilizáció vívmányainak közvetítője: modernizálja a tüzéséget, egyenruhát vezet be, megerősíti a Dardanellák erőrendszerét, matematikai iskolát alapít, pénzt veret. Elbeszélése szerint számos előítéllettel, babonával kell megküzdenie, míg célt ér. Bírálja a despotizmus negatívumait, de nem az európai gyarmatosító fölényeskedése érezhető ki szavaiból, inkább a tárgyilagos ismertetést választja, amely néha az elnyomottak iránti őszinte sajnálattal is kiegészül. A báró nemcsak a francia haditechnika eredményeit osztja meg a keletiekkel, hanem a francia kultúrát is közvetíti. Tatár földön járva, Molière színházát sikerül megszerettetnie Kim-Giray kánnal, aki megkéri a bárót, fordítsa le tatár nyelvre a Tartuffe-öt, azzal érvelve, hogy „minden országnak megvannak a maga Tartuffe-jei, így Tatárországnak is”, vagyis a fordítás népe javára szolgálna, okulhatnának a darabból. Az idegen kultúrák megismerésének elbeszélésében végig érezhető Tott báró francia királyság iránti lojalitása, és ez nemcsak abból fakad, hogy diplomata, hanem meggyőződésből is, hiszen minden hazájára vonatkozó kijelentést áthat az őszinte ragaszkodás. Büszkén szól a francia haditechnika eredményeiről, vagy, miután elhagyja Tuniszt, még megtekinti annak az erődnek a romjait, amelyet a francia uralkodó, V. Károly emeltetett.

Mikes Kelemen alakját, „ha a modern utazó-típológiák felől közelítjük meg, amellet, hogy elsősorban kényszerutazó, sorolhatjuk a peregrinus, a kritikus, de elemeiben akár a történetíró utazó típusához is” – állítja a mű sajtó alá rendezője.³ Mikes valóban nem diplomáciai küldetését, hanem száműzetését töltötte Törökországban, mégis fiktív leveleivel a 18. századi magyar utazási irodalmat is sikerült gazdagítani. A Törökországi levelek írója nem tulajdonított akkora jelentőséget a tárgyilagos, aprólékos leírásnak, mint Tott, benyomásai jóval személyesebbek, az epizódyszerűség és anekdotázó kedv sokkal jellemzőbb stílusára. Valószínűleg a szabadság hiánya eredményezi azt, hogy amikor kulturális különbségekről mesél, sokkal inkább támaszkodik az otthonosság–idegenség dichotómiájára, mint Tott báró. Új környezetét, annak tárgyait, az ott lévő népek szokásait, viselkedését saját szülőföldjén, otthonában megtapasztalt dolgokhoz viszonyítja. Már első levelében úgy írja le az utazást, hogy a tenger hullámain az erdélyi hegyek nagyságához hasonlítja: „a hajónk olyan nagy habok között fordult egyik oldaláról a másikára, mint az erdélyi nagy hegyek”. Ehhez hasonlóan méri össze az erdélyi gyógyvizek és a török vizek ízét is, a hazait „hozva ki” győztesként: „Mi azt gondoltuk elsőben, hogy olyan savanyúvíz, mint nálunk vagy, de mikor megkóstoltuk, lehetetlen volt egy cseppet lenyelni, mert csak tiszta sós víz, az is rossz ízű” (38. levél). És még sorolhatnánk a „nálunkra” vonatkozó számtalan példát, amelyek jól érzékeltetik Mikes honvágyát Erdély, s azon belül a Székelyföld iránt. Az otthonra való folytonos emlékezés, és ennek írásbeli megörökítése az idegen kultúra megismerését csak látszólag gátolja, valójában a „nálunkra” való rengeteg utalással maga és olvasója számára akarja közelebb hozni keleti környezetét.

Bár nem tárgyalja akkora részletességgel, mint Tott báró, Mikes is több ízben megemlíti a török uralmi rendszer igazságtalanságát és mindent átható jellegét. „A császárnak egészen való hatalma gyakorta mind okosság, mind jó erkölcs nélkül vagy, és akinek beszéde és cselekedete, ha kevés okossággal volna is, de törvény és példa” (172. levél) – magyarázza a török uralkodó elvakult tiszteletét, a vezíreket pedig földi isteneknek nevezi, hiszen magas rangú európai politikust nem vesz körül ekkora pompa és ceremónia. A kivégzések tömeges voltáról is szót ejt. A despotizmus leírását nála is az uralkodó iránti hűség kifejeződése ellenpontozza, amely sokkal erőteljesebb, mint a diplomata, Tott esetében. A fejedelem nevét csak nagy tisztelettel és elismeréssel említi.

A Törökországi levelek kevésbé didaktikus, mint Tott báró műve, de szintén a megismertetés, a tanítás és a hasznosság szándékát fejezi ki. A török kormányzat, vallás és szokások bemutatása nem olyan rendszerező jellegű, mint Tott emlékirataiban, de fiktív leveleit Mikes olvasmányélményeinek, szerteágazó tematikájú fordításainak beleszövésével sokkal változatosabbá teszi, így olvasói számára a nyugati és a keleti kultúra sajátosságait is közvetíti. Írása egyszerre szolgálja a szubjektum integritásának megőrzését, a külvilággal való kapcsolattartást kényszerű külhoni tartózkodása alatt⁴ és a kulturális, szépirodalmi értékek közvetítését olvasói felé.

Tott báró emlékiratainak és Mikes leveleinek kapcsolódási pontjait talán itt lehet megragadni:

különbözőségük ellenére mindketten beleírhatók a magyar–francia–török kulturális háromszögbe, és a 18. századi emlékiratíró és európai utazó látásmódját közvetítik. A francia emlékirat magyar nyelvű hozzáférhetősége több lehetőséget is rejt magában: egy eddig kevésbé ismert szerző magyar irodalomtörténetbe való beépülését és egy ez idáig háttérbe szorult Mikes-kép kirajzolódását segítheti elő.

JEGYZETEK

1 Francois baron de Tott Emlékiratai a törökökről és a tatárokról. Szombathely, 2008, kiadja a Vasi Szemle Szerkesztősége, fordította és a bevezető tanulmányt írta dr. Tóth Ferenc, 296. o.

2 Lásd Cinzia Franchi: Európai utas, Erdély szerelmese. In Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): A magyar irodalom története I. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007, 579.

3 I. m., 580.

4 Bódi Katalin: Egy műfaj apológiája. A XVIII. századi levélregény és kontextusai. PhD-disszertáció, Debreceni Egyetem, 2005, 97.

Kategória: Mikes expressz

Denumire autor: Xantus Boróka

Látó Szépirodalmi Folyóirat